

БЕЛОРУССКИЙ ЯЗЫК В ЕГО КОНТАКТАХ С ДРУГИМИ ЯЗЫКАМИ

УДК 808.26

А.В. Доўгаль

НЕКАТОРЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЎЖЫВАННЯ ВЫКЛІЧНІКАЎ ПРЫ ВЫРАЖЭННІ ЭМОЦЫЙ ЧАЛАВЕКА

В статье рассматриваются некоторые случаи употребления междометий при выражении эмоций: междометие как самостоятельное эмотивное высказывание, междометие как маркер эмотивности в высказывании, междометие как обязательный компонент эмотивной синтаксической модели.

The interjection as an independent emotive saying, the interjection as an emotive marker in the saying, the interjection as an obligatory component of the emotive syntactical model are examined in the article.

Эматыўныя выклічнікі – гэта самы сціслы і “хуткі” сродак вербальнай эмацыянальнай рэакцыі чалавека. Навукоўцы ўжо звярнулі ўвагу на тое, што ідзе актыўны працэс інтэр’ектывацыі слоў – “уцягвання ў сферу выклічнікаў не толькі назоўнікаў ці дзеясловаў, але і цэлых спалучэнняў” [1, с. 115]. Сапраўды, гэты клас слоў значна пашыраецца праз ужыванне самастойных часцін мовы, цэлых словазлучэнняў і нават выказванняў у функцыі выклічнікаў, напр.: *Бяда!*; *Жах!*; *Кашмар!*; *Крута!*; *Людцы!*; *Ратуйце!*; *Супер!*; *Цудоўна!*; *Мамачкі родныя!*; *Матка Боская!*; *Ну і чорт з ім!*; *Халера ясная!*; *Чорт яго ведае!*; *Гэта чорт ведае што!*; *Яшчэ чаго не хапала!* ды інш. Некаторыя з іх зафіксаваны ў моўнай сістэме (у слоўніку), некаторыя застаюцца ў сферы маўлення на ўзроўні жаргонных, прастамоўных выслоўяў. Падобныя выразы на матэрыяле рускай мовы былі даследаваны В.Ю. Мелікіянам і пададзены ў выглядзе слоўніка эмацыянальна-экспрэсіўных зваротаў жывога маўлення, дзе адзначаецца, што такія адзінкі “выпрацаваны мовай як больш эканомныя, больш кароткія і больш эмацыйныя формы выражэння стаўлення моўцы да аб’ектыўнага свету” [2, с. 9].

Выклічнікі могуць ужывацца як асобныя выказванні, а могуць уключацца як частка ў іншае граматычна арганізаванае выказванне, напр.: *О Божа! Даў ты мне мужа...* (І. Шамякін “Абмен”); *Ба! Каго я бачу! Ці ты гэта, Адам Фадзеевіч? Малайцом глядзішся. Паправіўся.* (І. Шамякін “У засені палаца”);

Ну і чорт з табой! Сні са сваімі немцамі [немцы ў дадзеным кантэксте – гэта аўтары кнігі на нямецкай мове] (І. Шамякін “Абмен”); О-ой, хло-опчыкі, якія ж вы абодва страшныя і смешныя ў гэтых сваіх мундзірчыках, пілотачках ды абмотках! Абраслі-і я-ак! А заму-урзаліса, бы чэрці! Бо-ожи-бо-ожа, што з вамі стало за гэтыя два месяцы? (А. Карпюк “Карані”) ды інш. У прыведзеных прыкладах выклічнік займае прэпазіцыйнае становішча, будучы першаснай эмацыйнай вербальнай рэакцыяй на стымул, сама ж эмоцыя, якую ён эксплікуе, “з’яўляецца зачынам, «інтрадукцыяй» да маўлення ці да апэнкаі чгго-небудзь, а адразу пасля «падагравальнай» эмоцыі ідзе непасрэднае апавяданне” [3, с. 216].

Семантыка большасці “зачынальных” выклічнікаў дастаткова шырокая, але некаторыя маюць больш-менш акрэсленае значэнне, у прыватнасці, выклічнік *ох* “уводзіць азначныя выказванні, дадаючы канатацыі псіхалагічнай цяжкасці, прыгнечанасці пры ўпамінанні аб’екта і яго ўласцівасцей” [3, с. 216], напр.: *Ох, сколькі развялося цяпер вырадкаў, хоць яны і над гальштукімі ходзяць, у фінскіх гарнітурах, на легкавых машынах ездзяць і за граніцай бываюць! (А. Карпюк “Карані”); О-ох, мацёр божыя, усе святыя, як мне давесці гэтае боўдзіло да тае пенсіі, да яе яму шчэ та-ак далёка! (А. Карпюк “Карані”).* Выклічнік зх звычайна пачынае выказванні, у якіх перадаецца роспач, шкадаванне, папрок, прыкрасць, напр.: *Э-эх, Маня, Маня! Мне, Марыся, засталася цяпер, калі ты хочаш праўду ведаць, бы таму буслу, што калісь над нашым поплавам за хлэўчыкам, зверху, разагнаўшыся... памятаеш? (А. Карпюк “Карані”); Эх, прайшло нашае, праехалю, шалёным калясом пракацілася, і яно, зямляк, ужэ аніяк не вернецца, хоць плач, хоць скач! (А. Карпюк “Карані”); Эх, бляха, каб клад знайсці... (А. Дударай “Злом”).* Выклічнік ого выражае здзіўленне ці захапленне, напр.: *Сын. Ты, дзед, не транжыр маіх грошай, каб болей засталася. Мне спатрэбіцца на прывыбарчую барацьбу. Дзед. Ого! Які ты дзялок! (А. Макаёнак “Зашчуканы апостал”); Ого! Якая ты прыгожыя! (УЗ).* Выклічнік цьфу выражае цэлую гаму негатыўных эмоцый – агіду, злосць, нянавісць, пагарду, прыкрасць, недаўменне, расчараванне, напр.: *Гастрыт. Цьфу! Я ей руку і сэрца, а яна мне – абшчажыцца! Дом прыстарэлых! (А. Дударай “Вечар”); Цьфу, як мне абрыдла гэтае селяві! (А. Карпюк “Карані”).*

Нягледзячы на акрэсленыя прызначэнні, дакладны сэнс выклічнікаў зразумелы толькі з кантэксту, сітуацыі зносінаў і перадаецца інтанацыйна.

Акрамя прэпазіцый выклічнік можа ўжывацца ў канцы рэплікі, эмацыйна падагульняючы сказанае, напр.: *Ну ж і выгляд у цябе, браце, скажу табе шчыра, ё-о, маё! Бы ў таго пана Вішпінга – дай ты веры! (А. Карпюк “Карані”); І як тыя паны малі ўсю жыццё нічога не рабіць – чорт іх душу ведае! (А. Карпюк “Карані”); Мяне страх апанаваў, калі я пачула вынікі выбараў.*

Мой Віця – губернатар. Жах! (І. Шамякін “Губернатар”); *Ганна, кажэ, ратуй, не пойдзеш за мяне – гамон!* (А. Дударэў “Вечар”) ды інш.

Выклічнікі ў вусном маўленні заўсёды адмяжоўваюцца ад іншых выказванняў паўзай, а на пісьме афармляюцца клічнікам або коскай.

Камунікатыўная функцыя выклічнікавых выказванняў – выражаць эмоцыі чалавека – з’яўляецца падставай для вылучэння іх у асобны тып эмагійных канструкцый з адметнай структурай. У якасці асаблівасцей пазначым таксама іх параўнальна свабодную дыстрыбуцыю ў кантэксце ці ў выказванні, што пацвярджаецца метадам перастаноўкі выклічніка, параўн.: *Ба! Каго я бачу! Ці ты гэта, Адам Фадзеевіч? Малайцом глядзішся. Паправіўся.* → *Каго я бачу! Ба! Ці ты гэта, Адам Фадзеевіч? Малайцом глядзішся. Паправіўся.* → *Каго я бачу! Ці ты гэта, Адам Фадзеевіч? Ба! Малайцом глядзішся. Паправіўся.* Відавочна, месцазнаходжанне выклічніка не ўплывае на семантыку кантактных выказванняў ці выказвання, у якое ён улучаны. Не змяняецца семантыка і пры зняцці выклічнікавага кампанента, параўн.: *І як тыя паны маглі ўсю жыццё нічога не рабіць – чорт іх душу ведае!* → *І як тыя паны маглі ўсю жыццё нічога не рабіць.* Значыць, у такіх выпадках выклічнік не з’яўляецца аблігаторным элементам структуры і зместу, не мае граматычнай значнасці, а нагадвае хутчэй своеасаблівую ўстаўную канструкцыю, што перадае імгненную эмоцыю ў дачыненні да пэўных аб’ектаў рэчаіснасці, пра якія наведамляецца ў асноўным выказванні.

У гутарковым маўленні ўжываюцца такія выказванні, у якіх выклічнікі, часцей невытворныя, з’яўляюцца абавязковымі кампанентамі, кшталту: *Ах ты, бедны! – пакціў Лаўрэн.* (А. Карпюк “Карані”); *Ох і дзеці!* (А. Макаёнак “Зацоканы апостал”). Паводле Н.Ю. Шведавай, выкідванне гэтых кампанентаў з канструкцыі прыводзіць “да разбурэння дадзенай прэдыкатыўнай адзінкі як пэўнага тыпу сінтаксічнай структуры” [4, с. 85], параўн.: (1) *Ах ты, бедны!* → *Ты, бедны! ці Ты бедны!;* (2) *Ох і дзеці!* → **І дзеці!* У выпадку (1) выказванне, якое выражае кпіны, трансфармуецца ў выказванне са звароткам ці ў выказванне, у якім канстатуецца ўласцівасць аб’екта; у выпадку (2) скасаванне выклічніка прыводзіць да ўтварэння бессэнсоўнага выказвання. Вынікі дыстрыбуцыйнага эксперыменту даюць падставы сцвярджаць, што ў падобных фразях выклічнік не проста далучаецца да выказвання, а з’яўляецца граматычна значным элементам і структуры, і зместу.

Спалучэнне выклічніка з займеннікам у выказванні выражае адмоўную ці станоўчую эмацыянальную ацэнку з дамінаваннем незадавальнення, абурэння ці задавальнення, захаплення, напр.: *Ах ты, брахло няшчаснае!* (А. Карпюк “Карані”); *Эх ты! Губернатар!* (І. Шамякін “Губернатар”); *Тата. Ах ты, ласкавая! Ах ты, рыбка японская! Ах ты, вустрычка французская!* (А. Макаёнак “Зацоканы апостал”). У дадзеным выпадку такія эмагійныя выказванні

адрасаваны суразмоўцу, таму да выклічніка далучаецца толькі займеннік у форме 2 асобы. Калі ўжываецца займеннік у форме 1 асобы, то выказваецца прыкрасць да сябе самога, калі я мог бы і павінен быў паступіць пайншаму, напр.: *Эх я дурань!*; *Ах я варона!*. Пасля выклічнікавага спалучэння ўжываецца толькі эматыўная лексіка, інтанацыйнае члянэнне ў выказванні адсутнічае.

У такога кшталту выказваннях выклічнік выконвае ролю індыкатара эматыўнага значэння, стварае эматыўную рамку выказвання, на падставе чаго падобныя канструкцыі залічваюць да класа эматыўных, а самі выклічнікі – да маркёраў эматыўнасці.

Выказванні тыпу *Ох і дзеці!* таксама належаць да класа эматыўных, але пабудаваных паводле сінтаксічнай мадэлі *Interj + i + N₁ / V / Adv* з тыповымі значэннямі ‘здзіўленне’, ‘захапленне’, ‘незадавальненне’ (‘абурэнне’), напр.: *Ох і рэчка – куды большая за наш Нёман, разоў мо з дзесць шырэйшая!* (А. Карпюк “Белая дама”); *Ох і гінулі тады коні, ох і гінулі – страх!* (А. Карпюк “Карані”). Выклічнікавы кампанент (найчасцей гэта словы *ох* і *ух*) апусціць немагчыма, бо ён разам з часціцай і ўтварае ўстойлівае спалучэнне – састаўную часціцу, якая фарміруе эматыўную семантыку выказвання, а значыць, з’яўляецца граматычна значнай адзінкай. Паводле семантыкі такія выказванні акрэсліваюць эмацыйна-ацэначнае стаўленне асобы да рэчаіснасці, але ўласна эматыўнае значэнне выражаецца ў іх не самім выклічнікам (як у выказванні *Ах, якая прыгажосць навокал!*), а цэлай канструкцыяй, г. зн. абумоўлена структурай.

Такім чынам, ужыванне выклічнікаў пры выражэнні эмоцый характарызуецца наступнымі асаблівасцямі: па-першае, яны з’яўляюцца непасрэднымі нербальнымі сродкамі эмацыйнай рэакцыі (ужываюцца як асобныя выказванні або як эматыўныя ўстаўкі ў складзе іншых выказванняў); па-другое, выконваюць функцыю маркёра эматыўнасці і ствараюць эматыўную рамку выказвання; па-трэцяе, выступаюць абавязковым складнікам у сінтаксічнай мадэлі эматыўных выказванняў.

Літаратура

1. *Шуба, П.П.* Выклічнікі / П.П. Шуба // Беларуская мова: энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 114–115.
2. *Меликян, В.Ю.* Словарь: эмоционально-экспрессивные обороты живой речи / В.Ю. Меликян. – М.: Флинта; Наука, 2001. – 240 с.
3. *Шаронов, И.А.* Междометия в речевой коммуникации / И.А. Шаронов // Эмоции в языке и речи: сб. науч. статей / Российский гос. гуманитар. ун-т; под ред. И.А. Шаронова. – М.: РГГУ, 2005. – С. 200–222.
4. *Шведова, Н.Ю.* Междометия как грамматически значимый элемент русской разговорной речи / Н.Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1957. – № 1. – С. 85–95.